

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXI, NR 1, ROK 2022
DOI: 10.24425/slo.2022.141144

Артур Малиновський (Artur Malynovskiy)
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

ХАРКІВСЬКИЙ ТЕКСТ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В КОНТЕКСТІ ФРОНТИРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (Г. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО)

**Kharkiv Text of Ukrainian Literature in the Context of Frontier Identity.
(H. Kvitka-Osnov'yanenko)**

ABSTRACT: The Kharkiv text of Ukrainian literature is examined for the first time from the point of view of a cross-cultural analysis of the iconic work by H. Kvitka-Osnov'yanenko *The Foundation of Kharkiv*. The expediency for introducing this concept into academic circulation is argued for because of the traditional covering of Kharkiv and Sloboda Ukraine in literature, culture, and history. Substantiated are the conditions and specifics of the integral text about the city and the formation of identity under the influence of frontier psychology. Emphasized are the differences between the creation of national stereotypes and the birth of an independent worldview, and postcolonial experience.

KEYWORDS: colonization, cross-cultural analysis, stereotype, frontier, ethnical and cultural frontier

Постання міст і міської ідентичності у переважно сільській аграрній українській культурі збігається з прискоренням процесів державотворення, практичним втіленням національної ідеї, модерними зсувами в патріархальній свідомості, зрештою, помітними змінами в традиційному архаїчному членуванні простору і поділі територій. Тим паче, коли йдеться про утворення справжніх цивілізаційних форпостів, пасіонарних місць історичної пам'яті, які, зберігаючи свій регіональний статус, впливають на міжнаціональні і навіть міжнародні відносини. Харків – це *spacium*, що пам'ятає своє стихійне, «дикє» минуле, політичну нестабільність, свавілля кочовиків, непередбачуваність природно-географічних умов і водночас, по заснуванню міста, територіально впорядковане ціле, мозаїчно зібране з неосвоєних, хаотично розкиданих по лісостеповій смузі земель, гранично відмежоване від зазіхань ворогів, проте, відкрите для культурних впливів і контактів. Їх схрещення в межах одного ареалу справляє враження плавильного казана, дія якого заторкує не лише слобідські етнічні елементи, а роз-

просторується на інші регіони і стає згодом уособленням крайової цивілізації і привабливості місцезрештування для всієї України. Не дивно, що Слобідська Україна починає відігравати майже вирішальну роль у геокультурних і геополітичних процесах. Її землі стають територіями, складеними із суцільних кордонів і погранич, зовнішніх делімитаторів і внутрішніх розділових смуг. Події, які відбуваються на кордонах, у місцях зустрічі асиміляційних впливів та есенціалістських поглядів на ідентичність становлять предмет нашого розгляду – **харківський, або слобідський текст української літератури**.

Цей текст функціонує у своїй плинності і змінності елементів, історичній динаміці, зростанні урбаністичного потенціалу, розширенні сегменту впливу на суміжні території. Провідною є тенденція до окультурення і оцивілізування необжитих територій, надання їм статусу, структурності і впорядкованості. Проте відокремити ці два стани, себто дикість і цивілізацію, практично неможливо з огляду на те, що харківський текст є цілісністю, надбудовою, в якій навіть історично і культурно віддалені емблеми, риси, реалії поєднуються за симультанним принципом і потребують застосування **крос-культурного аналізу**. Його доцільність доведена першовідкривачем міського тексту як єдності, «наднасиченої реальності», семіотичного пристрою для встановлення зв'язків з позатекстовою дійсністю Володимиром Топоровим. Обов'язковими передумовами функціонування тексту міста або міста як тексту постають «крос-жанровість, крос-темпоральність, крос-персональність», що зумовлюють цілісність «зняттям обмежень на розрізнення жанрів, часу створення тексту, авторів (в цих 'розріджених' умовах єдність забезпечується більш фундаментальними з точки зору структури тексту категоріями)»¹.

Незважаючи на те, що судження вченого обґрунтовують **монолітність** петербурзького тексту російської літератури, ідея варіативності та тяглості художніх і нехудожніх наративів про Харків, наявність у них глибинних сутностей, мисленневих структур та екзистенційних вимірів також відповідають **зв'язності** ядра із його варіантами, синтезу категорій різного рівня. І що найголовніше, сам феномен оповіді про місто виникає десь «на півшляху між об'єктом і всіма цими авторами, у просторі, що характеризується наявністю деяких загальних принципів відбору і синтезування матеріалів, а також завдань і цілей, пов'язаних із текстом»². Цю саму думку про структурні помежів'я, проміжки і пограниччя обстоює Юрій Барабаш у своїх розмислах з приводу дифузності римського, українського та петербурзького текстів у Гоголя як «поліструктурну історично-етнокультурну просторинь». Випромінювання малоросійської емоційної матриці в потоці італійських вражень, повсякчасне взаємовіддзеркалення «грунту й долі», України і Європи, транспозиція **свого** на **чуже** з подальшим конвергентним співіснуванням цих позірних противенств... Літературознавець зазначає:

¹ В.Н. Топоров, *Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического*, Москва 1995, с. 279.

² Там само.

Визначаючи рамці антиномій, вибудовуючи опозиції, не пропустімо повз нашу увагу просторинь між складовими; на перший погляд може скластися враження, що ця просторинь порожня, але насправді вона заповнена численними проміжними формами, які перебувають у постійному русі, спрямованому до пошуку синтезу та – на його основі – нової якості. Це і є погранична зона³.

Феномен Харкова полягає в тому, що він виникає як місто на кордонах і відповідно текст про нього є творенням семантичних меж, які між собою порівнюються, зіставляються то в контактному, то в дистантному планах. Зрозуміло, що в цьому сенсі харківський текст є транскордонним утворенням, семіозисом, що потребує застосування методів крос-культурного аналізу. По суті Юрій Шерех запропонував таку чотиривимірну модель Харкова з додатковою надбудовою, а саме п'ятим Харковом як інтелектуальною конструкцією, уособленням національної ідеї і духовної столиці України. Її образ вивершується в діахронії, в культурно-історичній динаміці міста з моменту заснування до набуття ним ознак глобальності, урбанізму в сучасному розумінні. Тому дещо умоглядна, існуюча в уяві візія ідеального Харкова – це *tertium comparationis*, площина зіставлення, орієнтир, взірєць, за яким «кваліфікуються» всі інші його іпостасі, періоди розквіту і занепаду, провінціалізації, культурного регресу. Перший Харків – це ще незайманий простір козацьких слобід, що почали залюднюватися стомленими від воєн і Руїни переселенцями, які жадали «ідилії спокійного хліборобського ладу розмірно мирної Слобожанщини». Проте стан патріархальності триває недовго, і руйнується з моменту, коли «на лагідні слободи спадає з півночі тінь зажерливої Москви». Ю. Шерех виписує формулу, якою узагальнює перетворення місцевих краєвидів у циркулярний імперський простір, – «хутори стягаються в місто». За цим укрупненням, культурною асиміляцією та економічним освоєнням підвладної території приховувалися деструктивні механізми гібридної ідентичності, зсувів у ментальному просторі, стертя етнічної окремішності та злиття свого з чужим. Літературознавець зазначає: «І патріархальний український світ з острахом і нерозумінням дивиться на потвору, що виростає поруч, на його ж землі, його ж працею й коштами...»⁴. Це і є **другий** Харків, що невдовзі стане проміжною територією зі зміщеними кордонами, в яких питомо національне губиться під натиском імперської експансії на околиці. Критик віднаходить містку просторову метафору для посилення пограничного статусу міста, **зони, анклав**у всіляких обмінів і, як наслідок, розщеплення, роздвоєння Харкова для різних прошарків суспільства. «Нидіють старі слободи. Розбудовується новий центр міста... Харків стає **воротами** Донбасу. **Ворота** отвором розчинені на північ. Покоління українських просвітян – у від-

³ Ю. Барабаш, *Вулиця крокодилів / Невський проспект. І поза ними. Письменник на етнокультурному пограниччі*, Київ 2017, с. 143.

⁴ Ю. Шерех, *Четвертий Харків*, [у:] Ю. Шерех, *Друга черга. Літературна. Театр. Ідеології*, Мюнхен 1978, с. 205. У всіх цитатах жирний шрифт авторський – А. М.

ступі і в обороні перед насуванням чужої сили. Харків для них ворог»⁵. Третій Харків – «символ українського урбанізму», столиця України з поколінням романтиків, націлених на її завоювання і піднесення до рівня світового цивілізаційного центру. Цей Харків відчутий в рефлексіях молодого Юрія Шевельова, оспіваний Миколою Хвильовим і Павлом Тичиною, які усвідомлювали його первинність у зв'язку зі степом як ландшафтом, типом споглядання, українською стихією. «Занепад і нидіння **четвертого Харкова**» пов'язуються з манкуртством, затомізованим життям, мімікрією, цинізмом і нігілізмом радянщини. Це місто суцільної уніфікації, послідовно здійснюваної провінціалізації, утиснення людини в жорсткі коліщата советської політики і риторично заданої нормативної поведінки.

Слимаковість духового життя і механізованість прилюдного породили ерзаці почуттів. Ерзаці почуттів зроджують відчуття фальшу. За красивими і наскрізь скомпрометованими словами про чистоту, любов і дружбу ховається ніщо, ховається брутальність, казенщина й гидь... Думати одне, а говорити друге. Говорити одне, а робити друге⁶.

Проте стиснення штучними перегородками, формами та ерзацами набувало протилежного ефекту. За позірним розірванням ланцюгів ідентичності у суцільній провінціалізації, стандартизації і примітивізації життя жевріла жага до пізнання іншого світу, до відновлення тяглості **національного** крізь «шори страшної чужої системи». Виникає порожнеча, надто продуктивний простір для усвідомлення браку «переємного зв'язку з третім Харковом», містом інтелектуального ренесансу і національного піднесення, творчих індивідуальностей, які перетворювали топіку патріархального слобідського простору в енергію націєтворення, вбачали в ній міцний фундамент **столичності**, специфічно української, складеної з хуторів і слобід. У цьому проміжковому просторі, десь на перетині відсутності / присутності і визріває феномен харківського тексту, який Ю. Шерех поки що нашкіцував засобами есеїстичного письма, цілком придатними для когнітивного аналізу, творчо зухвалих зіставлень крос-культурного рівня. Усі надії покладаються на нове покоління, якому «розкриються очі, коли воно зможе бачити, коли його мислення перейде в поле інших категорій, які йому досі були внепреступнені...»⁷.

Рефлексії на харківську тему виникають як наукова провокація сучасності і спонукають звернутися до попередніх розрізнених описів міського тексту і до його творців, які, можливо, цю свою роль як таку не усвідомлювали. Автором харківського тексту як цілісності можна вважати Григорія Квітку-Основ'яненка, який своїми місткими урбаністичними образами не просто віддавав данину моді

⁵ Ю. Шерех, *Четвертий Харків...*, с. 205.

⁶ Там само, с. 212.

⁷ Там само, с. 219.

на відтворення зустрічі села з містом, провінції зі столицею, а й закладав фундамент текстобіографії, співвіднесення дій публічного, суспільного характеру зі сферою особистісного, камерного, внутрішнього. Образ Харкова всіляко синтезується і твориться саме в цій зрощеності. Цілком імовірно, в емоційному переживанні, психологізації близького душі регіонального простору криється відзначений Володимиром Маслійчуком секрет «непрочитаності» і необхідності перепрочитання Квітки. Крім того, перенесення, транспонування індивідуального на загальне, візія об'єктивного простору в родинному видноколі так чи інакше обумовлена просвітницьким світоглядом письменника. Ба більше, художній наратив випросторюється в метадискурс, лягаючи в основу історичних наукових концепцій. Не буде перебільшенням вважати, що

Квітка починає формування просвітительського образу Харкова, образу використаного пізніше Д.І. Багалієм і Д.П. Міллером. Образу розвинутого міста, осередку торгівлі і вченості, моральності і громадської активності, просвітницької модернізації і традиційної української старовин»⁸.

Першовідкривач харківського тексту як системи, семіозису, що підлягає розкодуванню в діахронії та синхронії, із самого початку закладає в ньому ідею двоїстості, культурно-історичного біному. Саме ця властивість забезпечила живучість цього тексту, функціонування в різних контекстах і вимірах, дифузність його форм, метафоризацію і, найголовніше, визначила актуальність і потребу в дослідницьких проекціях. Харків балансував на межі поступу і регресу, культурного зростання та інволюції, в сукупності позитивних факторів таїлися противенства: університет став осередком русифікації і кар'єризму, школа харківських романтиків послідовно провадить занепад української культури і т. под.:

Дані явища були спровоковані неоднорідністю розвитку міста і творенням модерного міського середовища, що увібрало в себе специфіку попередньої традиційності й надто бурхливого зростання, слабкості соціальних інституцій та численних рис архаїчного керівництва. У Харкові будь що від «українськості» чи «російськості» до високих поривань й типового обивательства живе у тисячах дрібниць, котрі не слід і мислити без взаємопов'язаності. Тобто, найголовніше, що «харківська ідеологія» існує протягом століть, її інтелектуальні конструкції з оцінками сьогодення й майбутнього ще чекають на свого дослідника⁹.

⁸ В. Маслійчук, *Харків як патріархальне село: кілька роздумів про образ міста*, [y:] <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/127-volodymyr-masliychuk-krakiv-iak> (09.02.2012).

⁹ В. Маслійчук, *Харків...*, [y:] <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/127-volodymyr-masliychuk-krakiv-iak> (09.02.2012).

Квітка простежує Харків у динаміці і водночас вишиковує його більш-менш сталі образи, які часто слугують увертюрами або ретардаціями, описовими вставками до цілком етологічних, звичаєвих картин життя. Причому ці статичні екскурси в художньому світі прозаїка утворюють своєрідну таксономію, класифікуються за принципом мімесису і мають практично незмінний у своїй основі набір стандартизованих, клішованих форм опису. Їхня двоїстість оприявнюється лише в міжтекстових зчепленнях, в почерговому акцентуванні столичності, імперськості, провінційності, міщанськості, посиленні ступеня автентичності або, навпаки, підкресленні чужорідного характеру міста. Крім того, двоїстість як структура, рухливе поле з нестабільними, перемінними значеннями впливала з самого світогляду письменника, цілком зрозумілого в умовах культурної гібридизації, усвідомлення національної окремішності одночасно із залежністю від офіційної імперської ієрархії, службової діяльності.

Знаковим у контексті творення наративів про Слобідську Україну є створений Квіткою на схилі літ «старовинний переказ» *Основание Харькова* (1843). У цьому складному за структурою творі переплітаються субнаративи різного ступеня узагальнення і підпорядкування життєбудівній програмі письменника, представника одного з найславетніших родів Слобожанщини, визначної постаті в історії місцевого дворянства. Генералізуючий за своїми функціями жанровий підзаголовок встановлює межі сприймання твору як пограничного явища між міфом і власне літературою, спонукає до з'ясування питомої ваги традиції, міжпоколінної усної комунікації в індивідуальній творчості. Ця лабільність жанру-посередника дозволила Квітці прагматизувати оповідь, пов'язати її з історичною дійсністю і вивести читача на якісно інакший рівень рецепції, в якій відкриваються нові обрії власної біографії або т. зв. текстобіографії, тісно зрощеної історії роду, родинних вражень, фамільних записок із заснуванням краю, публічними діями, доленосними актами культурних героїв, настільки потужними, що вони змінюють наявний життєустрій і формують нову масову психологію, ідентичність, щоденні пріоритети, повертають у бік автономізації, незалежнення. Зрозуміло, цей жанр виконував **трансляційну** функцію, постаючи «'кореневищем' цілого 'куща' наступних жанрових форм – історичних модифікацій певної трансісторичної традиції»¹⁰. Хай там як, але когнітивна моделююча здатність жанру, його продуктивність у відтворенні альтернативної версії історії не викликає заперечень з огляду співвіднесеності приватного, домашнього, власного генеалогічного дерева із загальним, публічним, регіональним.

Квітка в зрілому віці нібито підсумовує досвід родинного осмислення становлення слобідського краю, використовуючи можливості переказу для демонстрації своєї посередницької ролі ретранслятора общинного знання, яке передається од покоління до покоління. Проте спроба відсторонитися, дистанціюватися від нарації є радше вдаваною, а жанр переказу – це певна стилізація, рамка для певною мірою довільних генеалогічних фантазій автора, суб'єктивізації оповіді

¹⁰ В. Тюпа, *Аналитика художественного*, Москва 2001, с. 127.

під впливом автобіографічних реалій, просякнутої просвітницькими настановами міфологізації. Цілоком слушним є припущення Олександра Борзенка:

формування письменником власної біографії за певною програмою: очевидно, що в рамках родинної міфології Квітки дійсно схильні були розглядати Харківщину як справу родини й роду, звідси й ті усталені зразки ідеального крайового діяча, ним культивовані... Тому на перше місце виходить образ «нового дому», а звідси родинні права на нього та разом разом і відповідальність за його добробут. Відтак цілоком логічно топос братів-засновників трансформується в сентиментально-патріархальну версію братів-трудівників та духовних просвітителів краю, між якими зберігається розподіл соціальних функцій¹¹.

Тепер зрозуміло, чому Квітка відступав від історичної правди, бо ж для нього найважливішим було не просто відтворення масової колонізації лісостепової території в середині XVII ст., а як вона відгукнулася в ідеологічній колонізації наприкінці XVIII ст., на процесах кооптації та інтеграції в російське дворянство. Ця проекція давнього переказу на сучасність посилює проблему кордонів, ретельного вивчення зрушень і зсувів всередині них у діахронії, отже, висуває на передній план типологію випростореного в часі етнокультурного пограниччя. Вихідною в осмисленні постановня слобідсько-українських кордонів була сучасна письменникові соціокультурна ситуація, втілена на різних рівнях асиметрична модель подвійної ідентичності. Потреба її вивчення в динаміці, в історичному аспекті сприятиме встановленню меж і кордонів і водночас вилуценню з них надісторичного сенсу, транскультурної складової. Ю. Барабаш підкреслює: «Концепт пограниччя був закорінений в історичній долі Слобожанщини... Саме поліетнічність слобожанського соціуму була провідним чинником, що визначив характер і особливості розвитку етнокультурної ситуації в краї, передовсім у Харкові»¹². Внаслідок відкритості кордонів і розширення контактів Слобожанщина стає територією зустрічі і місцем тяжіння етнокультурних елементів, притаманним іншим регіонам, тут «поєдналися впливи різних 'провінціалізмів', що сформували обличчя молодшої генерації української інтелігенції з її свідомим прагненням до організованої, часто поставленої на науковий ґрунт праці в культурній галузі»¹³.

Ціла низка факторів дозволяє вбачати в регіоні зону культурного трансферу. Захоплення ідеями французького просвітництва, німецькою класичною філософією, «німецький слід» Сковороди як наслідок його мандрювань і спілкування з німцями, «німецька містика» як ґрунт для визрівання його світогляду, запро-

¹¹ О. Борзенко, *Сентиментальна «провінція» (Нова українська література на етапі її становлення)*, Харків 2006, с. 217.

¹² Ю. Барабаш, *Чуже – Інакше – Своє. Північно-східно етно- й літвокультурне пограниччя України (Харків. Донбас)*, «Слово і Час» 2020, № 6, с. 4.

¹³ О. Борзенко, *Сентиментальна «провінція»...*, с. 25.

шені з Німеччини професори Харківського університету. Вельми цікавими були імагологічні спроби «опанування територією» в німецькому подорожньому дискурсі, а також розвиток гумбольдтіанських ідей у науковій спадщині Олександра Потебні, німецький систематичний тип мислення Юрія Шевельова... Не менш помітним був польський слід на становлення слобідського письменства: перекладна поезія архимандрита Онуфрія, барвисте змалювання Слобожанини в написаному польсько-латинською мішанкою панегірику Івана Орновського *Багатий сад*, ідеї «сарматизму», зв'язок козацької старшини зі шляхтою, розвиток польської культури в стінах Харківського колегіуму і потужний вплив польської літератури на харківську школу романтизму¹⁴. Мовний фактор також ілюструє нерівномірне розподілення сфер між читанням лекцій латинською, щоденним спілкуванням університетської спільноти російською, питомою вагою українськомовної стихії в селянському середовищі. Власне, на цьому перехресті поставала нова українська література, яка відбивала «специфіку слобожанського (харківського) етно- та лінгвокультурного пограниччя»¹⁵.

Така культурна ситуація спонукала до вивчення її коріння, історичного контексту, генетичної природи, що оприявнюється на межах, міжнаціональних стижах і зустрічних впливах і течіях. *Переказ* Квітки постає вдалим досвідом переживання ідентичності на кордонах в їхній рухливості, мінливості і перехрещенні факторів різного рівня. Не буде перебільшенням *Основи Харькова* вважати **фронтирним текстом**, в якому досить чітко прокреслено доісторичну, так би мовити, та історичну стадії існування регіону, часи незайманих територій, некерованого розгулу кочовиків і витіснення їх відповідно до того, як відбувалося заселення слобід козаками. Фронтирність є не менш виразною в демонстрації розриву з віджилою династичною традицією і культивуванням особистісної ініціативи, психології індивідуалізму, причому ці зміни мають масовий характер і показані як перерозподілення ролей від одного типу колонізації до іншого. Відбувається своєрідна ініціація, колонізований стає колонізатором, що освоює нові території та стає на них господарем, своєрідним культурним героєм, який указав шлях свободи від імперського поневолення, емансипації особистості на засадах вільної праці, трудової ініціативи і витіснення патріархально-патерналістського мислення модерним, прагматичним і творчим. «Что нам знатность рода, богатство, почести? Все суета! Оставляю навек самую мысль разыскивать о моем происхождении. Я вольный казак Андрей Квитка...»¹⁶. Отже, за пересуванням героїв прикордонними територіями, відвойовуванням і підкоренням географічних фронтів стоїть значно глибша проблема розмежування ідентичностей і культурного обміну.

¹⁴ Л. Ушкалов, *Національні світи слобідської літератури*, «Актуальні проблеми слов'янської філології» 2009, вип. XX, с. 87-89.

¹⁵ Ю. Барабаш, *Чуже – Інакше...*, с. 5.

¹⁶ Г.Ф. Квітка-Оснoв'яненко, *Основи Харькова*, [у:] Г.Ф. Квітка-Оснoв'яненко, *Зібрання творів у 7 томах*, т. 6, Київ 1981, с. 391.

Варто звернути увагу на наявність тенденції до зрушень в історичній свідомості і ментальному просторі ще на початку сюжету, в майже авантюрно-детективній подачі фрагменту з життя боярського роду. Вкрай динамічна розповідь переплітається з відносно розлогими екскурсами в генеалогічне дерево, дитячими спогадами про перипетії і невдоволеність існуючим станом життя батьків. Із заплутаної загадкової історії виявляється, що опальний московський боярин часів Івана Грозного чи Бориса Годунова втік до Польщі, перебування в якій ототожнювалося з неволею, ув'язненням. Простір *чужого* картографується, наголошується його топографічна неоднорідність, відсутність осілости, насиджених місць, що зумовлено політичною нестабільністю і маргінальним статусом вигнанця. Динаміка та очасовлення простору посилюється розрідженими, уривчастими дитячими спогадами, нерозумінням того, що відбувається насправді, навмисним приховуванням істинної політичної причини переслідувань, недомовками, замовчуваннями, натяками. «Раз мы спали... вдруг нас схватывают, уносят... и повезли. Тут мы и начали жить не в том городе, а в другом: там уже было немножко домов... Да какие же смешные дома! Маленькие, тесные; в таком и мы жили». Вдаючись до компетенції наївного розповідача, Квітка створює лаконічний просторовий образ політично неблагонадійного на чужій території: «Батюшка не выходил никуда, все в запертой комнате сидел. Да не можно ему было никуда выйти; он такой высокий, а двери низенькие; как идет из комнаты в комнату, то и наклоняется»¹⁷. Лімінальність становища посилюється комунікативним дисбалансом, в якому мова постає маркером приналежності до світу чужих / своїх, або, принаймні, засвідчує двоїстість, амбівалентність, бажання зняти жорсткі національні перегородки. Опальний боярин одружився в Ризі з німкенєю, яка не розуміла російської і розмовляла з родиною німецькою. Натомість батько і прислуга спілкувалися з народженими в Ризі Андрієм і Григорієм російською. Цей мовний екскурс є відлунням російського етноцентричного стереотипа про «нехрещеного» ворожого сусіда, «об'єкту лайки, знущань, дражнень, у кращому випадку прикрих жартів»¹⁸. Знову ж таки ситуація далека від однозначності і, можливо, скерована на розвінчання не лише балтійського сусіда, а й російського уявлення про нього. Як слушно зазначає В. Топоров, описи сусіда «змальовують не стільки його образ, скільки те спотворення, яке є неминучим при етноцентричній позиції, і викриває не стільки цього 'сусіда', скільки сусіда цього 'сусіда', в небажанні і нездатності неупереджено подивитися на ближнього». Хай там як, але стереотип функціонує і виконує свою захисну оборонну функцію шляхом підкреслення ворожості та етнокультурної **інакшості**: «Однак говорили російською литовці і латиші погано або зовсім не говорили, віра їхня була з 'російської' точки зору

¹⁷ Там само, с. 373.

¹⁸ В. Топоров, *Образ «соседа» в становлении этнического самосознания (русско-литовская перспектива)*, [в:] *Славяне и их соседи. Этно-психологический стереотип в средние века (сборник тезисов)*, Москва 1990, с. 13.

язичництвом і безбожництвом, і про ці відмінності і свідчив ‘російський’ образ литовця або латиша»¹⁹. Не виключено, що цей складний гетеростереотип розповсюджується і на поляків, адже в Ризі могли відлунювати події польсько-шведського протистояння на території Задвинського герцогства на початку XVII ст. (початок дії у творі припадає якраз на ці часи) та й загалом сліди попереднього польсько-литовського панування. Поки що завуальована історична колізія переноситься на територію Київського воєводства, підкореного Польському Королівству. Трансфер ускладнюється ще більше, німецька мова стає інструментом розпізнавання і маркером етнотериторіальної приналежності. Двоїстість проявляється не лише в накладанні двох мовних картин світу, але передовсім у їх дискурсивній репрезентації, знакових вкрапленнях і демонстрації присутності одного культурного образу в іншому. На заморському хресті маленького Андрія вирізьблені церковні російські слова із спаплюженими літерами на кшталт німецьких, мова самого героя симбіотична, демонструє його *інакшість*. «В рассказ свой он вмешивал много слов немецких или русские коверкал на немецкий лад; из чего можно было ясно видеть, что он во все время был с немцами»²⁰.

Мовна інтерференція як найбільш впливовий чинник культурного пограниччя явилася наслідком заплутаних історичних колізій і перипетій і позначилася на непростих механізмах творення етнокультурних стереотипів. Очевидно, німецько-російська мішанка автоматично перевела київського новоприбульця в статус чужого, ворожого і зневажуваного одночасно. Саме таким постає герой в очах поляка, пихатого київського воєводи. Причому опозиційність до німецького як маркеру лютеранської культури і польсько-шведської війни на теренах Латвії та до російського, яке могло асоціюватися із союзництвом зі Швецією як суперником Польщі, подається майже з формульною чіткістю і з використанням штампованої польської лексики: «Шляхтич, – вскрикнул воевода, – то московский шляхтич, а поляцкий кеп. Мам таких шляхтичей десентками пши конях, пши псах»²¹. Проте національні відмінності нівелюються воєводою в особистому житті, адже його наречена була росіянокою, її чесноти «заглушили в нем национальную антипатию против москалей и всего рода их; ему также не было нужды, что она была иноверка, и не уважала его ксендзов»²². Позиція оповідача є більш категоричною і достеменно відтворює перебіг польсько-російських відносин у XVII ст., коли з боку поляків формувалася «стійка ненависть і неприйняття росіян», а від росіян йшло «шаблонне, глибоко неприязне сприйняття поляків і всього польського»²³. При цьому потрібно враховувати

¹⁹ Там само.

²⁰ Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, *Основание Харькова...*, с. 376.

²¹ Там само, с. 377.

²² Там само.

²³ Ю. Бахуж, *Вопреки стереотипам, [в:] Aticus Poloniae: Памяти Виктора Хорева*, Москва 2013, с. 72.

імагологічний аспект творення стереотипів у видноколі їх авторів, їхніх етноцентричних позицій. Відтак рецептивний механізм передбачає перенесення власних інтенцій, політичної та ідеологічної заангажованості на **інших** у процесі створення уявлень про них. Юзеф Бахуж зауважує: «З польського стереотипу ‘російськості’ ми небагато зможемо довідатися про росіян і Росію, але значно більше – про польські комплекси і польські побоювання, про польську готовність до самозахисту і польську настанову не поступатися і не відступати у боротьбі»²⁴.

Цілком природною виглядає намагання Квітки затаврувати поляків, аби звільнитися від малоросійського «тавра простонародності» (Григорій Данилевський) і, вдаючись до генеалогічних фікцій, довести шляхетність свого роду зв’язками з Москвою, послідовно впроваджуваною думкою про походження роду Квіток од московського боярина. Ясна річ, ця міфологізація, стилізована під достовірність «переказу», відбиває соціокультурні процеси кооптації дворянства у пізнішу добу, наприкінці XVIII ст. Не виключено, що на формування негативного стереотипу поляка вплинули нещодавні поділи Польщі, вони могли активізувати відповідне рецептивне поле письменника, який намагався перенестися уявою у першу половину XVII ст., добу найбільш гострих українсько- і російсько-польських зіткнень. Тому не дивним виглядає пасаж обуреного оповідача з приводу того, що «русская, урожденная шляхтянка, правоверная, вышла замуж за еретика, католика, нечестивца!...». Проте «пани воеводова» успішно утримувала чоловіка від «притеснений русских, которых он готов был и безвинно угнетать»²⁵. Варто зауважити, що стереотип поляка побудований не так на етнічних, як на конфесійних відмінностях. За цим, здавалося б, міжнаціональним, більш-менш локальним протистоянням православного і католика, приховувалася глобальніша опозиція Заходу і Сходу, спір різних культур і світоглядів. Олена Левкієвська слушно зауважує:

Характерною рисою цього погляду з православного Сходу на католицький Захід було нерозрізнення (або погане розрізнення) внутрішнього членування західного світу на окремі етноси, які зливалися для російської людини в недискретний образ чужого еретичного Заходу. Тому навіть особливості суто побутової поляка, його національний одяг, зачіска та інші деталі слугували не для осмислення його індивідуального національного обличчя, а сприймалися як знаки його конфесійної приналежності, які ставлять поляка в загальний ряд з іншими латинськими «еретиками»²⁶.

²⁴ Там само, с. 73.

²⁵ Г.Ф. Квітка-Основ’яненко, *Основание Харькова...*, с. 378.

²⁶ Е. Левкиевская, *Конфессиональный образ поляка в русской народной и письменной традиции*, [в:] *Поляки и русские в глазах друг друга*, Москва 2000, с. 231.

Більш виразної політичної забарвленості набуває конфлікт між опальним боярином і місцевим шляхтичем, який у принципі є першопочатковою причиною сюжетних перипетій, руху в напрямку перебудування хронотопу твору. Конфлікт виникає на ґрунті незгоди з обумовленим історичними реаліями національним стереотипом росіян, чия зухвалість сусідила з відсутністю політичної поміркованості. Карикатурно показане увінчання і розвінчання пройдисвіта на російському троні опосередковано заторкувало патріотичні почуття Афанасія і призвело до трагічних наслідків. Ясна річ, цей стереотип виражає імперські амбіції Польщі і використовується як інструмент маніпулятивної риторики з метою остаточного привернення на свій бік вигнанця, який би служив проти Москви.

Таким чином, у Києві, цьому «руському Єрусалимі», як висловиться один із синів опального боярина монах Григорій, Квітка збирає до купи ідентичності, зіставляє ментальні простори, встановлює національно-етнічні межі, ілюструє соціальне розшарування як наслідок імперського поневолення та ієрархізації суспільства. Ракурс зображення різко змінюється з моменту втечі Андрія на прикордонні території, яка має всі ознаки ініціації, обряду переходу, набуття нової ідентичності. Завоювання фронтиру відбувається послідовно, розгортається в стадіальності, яка відповідає запропонованій Арнольдом ван Геннепом схемі: відлучення, порогова стадія, залучення. Це тривалий церемоніал, заснований на перетинанні кордонів з метою їх обживання, підкорення і привласнення, подолання кризових станів з продуктивним використанням їхнього досвіду як підставового у створювальній діяльності. Транскордонний характер цього процесу втілюється в залежності від наближення / віддалення відносно фронтирів. У тексті епізоду втечі з Києва передує небажання миритися зі своїм колоніальним становищем, служити пану, отже, наявне відпадиння від усталеного порядку, подолання рабської психології, що перемижується з намірами відновити свій боярський статус на службі московському цареві. Це так звана прелімінарна стадія, усвідомлення своєї **інакшості** та опозиційності внаслідок утисків з боку колонізатора.

Лімінарний етап пов'язаний із відтворенням кризи і драми переходу в невідомий простір суцільних, ніяк не з'єднаних між собою кордонів, у суцільне помежів'я, а по суті порожнечу, яку треба освоїти, картографувати. На цьому тривалому шляху безліч небезпечних місць, просування вглиб прикордоння здійснюється навпомацки, вночі, за допомогою природних знаків. Першою зупинкою майбутнього засновника Харкова в дикій місцині був березовий гай, у якому з гілок спорудили намет («первое поселение»), після чого розпочинається діяльність із вивчення та планування території, виношування задуму створення ойкумени. При цьому герой розуміє всю складність покладеної на нього місії, яку пов'язує не лише з топографічним освоєнням місцевості, а й із заснуванням нового роду, не династичного, а вільного, незалежного, хоча зі збереженням патерналістської відданості цареві. Роль засновника і перетворювача краю майже дорівнює діянням міфологічного культурного героя. «Укажу боярам на здешний край, передам им мысли мои, что благого можно устроить здесь, и стану покойно доживать век в этом уголке, куда Господь,

сохранивший нас доселе от всех бед, привел нас»²⁷. В уяві Андрія освоєння незайманих територій уподібнюється до сакрального акту і матиме продовження в наступних поколіннях. Знаковість початку закладення підкреслюється народженням сина, нового поселенця. Це оновлення корелює з ідеєю першопочатку, повернення на круги своя, в центр світу, його *sacrum*. Ідею біблейського спасіння у благословенному місці висловлює монах Григорій: «как чудесно мы сохранены, приведены во едино место, собраны воеже жити братии вкупе». Безумовно, повернення до першоджерел, започаткування нового витка в житті родини корелює з пасіонарністю місця, де в день святого Афанасія народжується немовля, якого нарікають ім'ям пращура і з яким пов'язують продовження роду, звільненого з-під тягара боярських привілеїв.

Услід за проведенням символічних дій по закладенню міста розгортається містерія переселення, масової колонізації лісостепу. Характерно, що залюднена «пустеля» поки що не має навіть власного топоніму, осмислюючись у категоріях міфологічного штибу. Це місце спасіння від утисків з боку поляків та євреїв, позбавлення від страждань поневолення і звільнення з-під ярма. Накреслюючи напрям руху переселення до спокою, можливості сповідувати православну релігію, автор протиставляє «землю обетованную, край блаженный» більш конкретним етнонімам і топонімам «України, за Дніпром», які охоплені колоніальним ярмом. Неважко помітити в цій опозиції динамічну зрощеність просторових та етичних аспектів, яка реалізується внаслідок «переміщень в просторі – переходу з однієї локальної ситуації в іншу». Членування простору в «переказі» відбувається відповідно до середньовічних уявлень про «географічну подорож як переміщення 'картою' релігійно-моральних систем» з віднайденням ідеального життєустрою, втіленого в певному «географічно приуроченому пункті». Дуальність світу, жорсткий поділ на своє – чуже як праведне – грішне зумовлює ідею обраності краю, намагання замкнутися, відгородитися і водночас спробу відкрити свої кордони для **інших**, для налагодження контактів на самих фронтах. Очевидно, йдеться про ще архаїчнішу можливість «протиставити своїй землі блаженну утопію чужого краю»²⁸. Обраність землі, **своїї і не-своїї**, нової Батьківщини і чужої необжитої території, локального і глобального простору зумовлює перерозподілення елементів і чітко визначену картографічну позицію фундатора міста: «Здесь поселимся, здесь обзаведемся всем».

Програма засновника роду має чітко виражений картографічний характер, зумовлений фронтірним мисленням. Перших переселенців з пригноблених Черкас Андрій Квітка розселяє порізно, хуторами, з метою уникнути нападів татар. Сам господар селиться на *Основи*, своєрідному центрі нового регіону, околиці якого згодом займають нові переселенці, що облаштовують свої хутори поблизу російських кордонів. При цьому масштаби колонізації випросто-

²⁷ Г.Ф. Квітка-Оснoв'яненко, *Основание Харькова...*, с. 391.

²⁸ Ю. Лотман, *О понятии географического пространства в русских средневековых текстах*, [в:] *Избранные статьи в трех томах*, т. 1, Таллинн 1992, с. 408-410.

рюються в часі, підкреслюється циклічний характер переселення, яке щоразу набуває все більшого розмаху («Годы шли, шли и поселенцы в новый край», «Ежегодно переходило переселенцев великое множество»). За майже формальними фіксаціями просторових пересувань відчитуються інтенції політичного руху, антиколоніального спротиву. Крім того, ці переміщення уособлюють **трансфер України** на інші території, дифузне змішування етносів і створення нового культурно-цивілізаційного простору:

Вся Украина поднималась искать **слободы**, перейти на слободные места, где уже есть *Основа* новому поселению. Все шли к **Основе**, разумея то место, где прежде поселился Андрей Квитка, и некоторые в окружностях, а другие, не доходя до того места или проходя по свободе в стороны, избирали себе, как сказано, любые и выгодные места селилися слободно (свобода, свободно), и хутора их звалися оттого **слободами**²⁹.

Цей топонімічний екскурс прокреслює знакову межу між порожнечою степу і його залюдненням, одомашненням. Звісно, переселення збігалося з відвойовуванням фронтиру, передовсім шляхом відбиття татарських наскоків, будування острогів і вдосконалювання навичок оборони від чужинців. Незважаючи на агресію кочовиків, зростання регіону не припинялося і навіть зазнавало територіального укрупнення. Проте, автор «переказу», який нібито достовірно відтворює історичні реалії, принагідно зауважує, що Харків, «теперешний папахен», «‘батько’ всех городов» тоді існував лише в зародковому стані, як прототериторія фронтального типу. Центром усіх слобідських хуторів була Основа, поблизу якої протікала річка Харків, яка впадала в Лопань, Уду і Донець. Майбутнє середохрестя Слобожанщини розташувалося від затишного хутірця уверх, на височині. Вертикальний простір у закладенні міста є знаковим, пов’язаний із тяжінням до концентричного принципу містобудування:

Концентричне положення міста в семіотичному просторі, здебільшого, пов’язане (або на горах). Таке місто постає як посередник між землею і небом, навколо нього концентруються міфи генетичного плану (в заснуванні його, переважно, беруть участь боги), воно має початок, але не має кінця – це «вічне місто»³⁰.

Проте навколо цієї осі розташовуються околиці, прикордоння, яке й було ґрунтом закладення міста в степу, надто продуктивного для пасіонарного змішання етносів і зумовленій територіальним сусідством полікультурністю. Простежуючи різницю між центром і периферією, Юрій Лотман слушно зауважує: «‘концентричні’ структури тяжіють до замкненості, виокремленню з ото-

²⁹ Г.Ф. Квітка-Основа’яненко, *Основание Харькова...*, с. 390-400.

³⁰ Ю. Лотман, *Семіосфера*, Санкт-Петербург 2000, с. 321.

чення, яке оцінюється як вороже, а ексцентричні – до розімкненості, відкритості і культурним контактам»³¹. Поєднання різних типів організації простору відтворює його фронтирність, яку і намагався відтворити Квітка як автор «переказу», що уникає історичної хронікальності: «Предположено сказать об **основании** Харькова, а не **историю** его написать...».

Харківський текст української літератури – крос-культурне утворення, цілісність якого уможливилося саме на кордонах, історичних, географічних, етноментальних, психології націй і суспільних груп. Історично склалося, що слобідський регіон поставав на перехресті культурних впливів та етнічного змішування, на пограниччі Заходу і Сходу, католицизму і православ'я, полілінгвізму й остаточно сформованої двомовності. Виявлення складної симбіотичної природи тигля як моделі регіонального мультикультуралізму простежується в діяхронії, від зародкових форм кшталтування кордонів до утворення фронтирів, які безперервно змінюються, рухаються то в один, то в інший бік, ніколи не устаючись, знаходячись у стані мерехтіння, внутрішньої конфліктності, межового протистояння. Вони сприяють витворенню щораз нових ідентичностей, які розривають «смугу осілості», компактності і відносної етнічної однорідності слобід і хуторів та урізноманітнюють її психологією переселенців, новоприбульців, невинним рухом до змін, етнокультурних зсувів, переміщень «уявною» географією. Тексти Квітки про першопочаткові поселення, заснування Харкова і подальше відвойовування фронтирів від кочовиків, імперську культурну асиміляцію відтворюють цю містерію постання Слобідської України як культуро-цивілізаційного форпосту, прикордоння, місця зустрічі і переплетення різних традицій. Їх розмаїття розкривається в єдності, забезпечується крос-культурним аналізом, що досліджує в одній площині етнос, мову, територію, історичні перипетії etc. в їх діяхронно-синхронних зв'язках.

References

- Barabash Yu., *Vulytsia krokodyliv / Nevskiy prospekt. I poza nymy. Pysmennyk na etnokulturnomu pohranychchi*, Kyiv 2017.
- Barabash Yu., *Chuzhe – Inakshe – Svoie. Pivnichno-skhidno etno- y lingvokulturne pohranychchia Ukrainy (Kharkiv. Donbas)*, «Slovo i Chas» 2020, № 6.
- Bachórz J., *Vopreki stereotipam*, [v:] *Amicus Poloniae: Pamyati Viktora Horeva*, Moskva, 2013.
- Borzenko O., *Sentymentalna «provintsiiia» (Nova ukrainska literatura na etapi yii stanovlennia)*, Kharkiv 2006.
- Kvitka-Osnovianenko H.F., *Osnovanye Kharkova*, [u:] H.F. Kvitka-Osnovianenko, *Zibrannia tvoriv u 7 tomakh*, t. 6, Kyiv 1981.
- Levkievskaya E., *Konfessionalnyiy obraz polyaka v russkoy narodnoy i pismennoy traditsii*, [v:] *Polyaki i russkie v glazah drug druga*, Moskva 2000.

³¹ Там само.

- Lotman Yu., *O ponyatii geograficheskogo prostranstva v russkikh srednevekovykh tekstakh*, [v:] Yu. Lotman, *Izbrannyye statii v trekh tomakh*, t. 1, Tallinn 1992.
- Lotman Yu., *Semiosfera*, Sankt-Peterburg 2000.
- Masliichuk V., *Kharkiv yak patriarkhal'ne selo: kil'ka rozdumiv pro obraz mista*, [u:] <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/127-volodymyr-masliychuk-kharkiv-ia>.
- Toporov V., *Obraz «sosed» v stanovlenii etnicheskogo samosoznaniya (russko-litovskaya perspektiva)*, [v:] *Slavyane i ikh sosedi. Etno-psihologicheskii stereotip v srednie veka (sbornik tezisev)*, Moskva, 1990.
- Toporov V.N., *Mif. Ritual. Simvol. Obraz: Issledovaniya v oblasti mifopoeticheskogo*, Moskva 1995.
- Тура В., *Аналитика художественного*, Moskva 2001.
- Sherekh Yu., *Chetvertyi Kharkiv*, [u:] Yu. Sherekh, *Druha cherha. Literaturna. Teatr. Ideolohii*, München 1978.
- Ushkalov L., *Natsionalni svity slobidskoi literatury*, «Aktualni problemy slovianskoi filolohii» 2009, vyp. XX.

ПРО АВТОРА

Артур Малиновський (Artur Malynovskyi) – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та слов'янського літературознавства, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Odessa I.I. Mechnikov National University). **Останні публікації: статті:** *Адам Мицкевич в Одесі. Феномен пограниччя*, „Bibliotekarz Podlaski” 2019, № 1, s. 197-212; *Тарту как город границ. Текст – кафедра – культура – история*, „Bibliotekarz Podlaski” 2019, t. 45, № 4, s. 167-180; *Ярмарок – торг – обмін у повісті Г.Ф. Квітки-Основ'яненка*, [y:] *X. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik „Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht”*, Reihe: *Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik*. Bd. 2019, Herausgegeben von Olena Novikova und Ulrich Schweier, Verlag readbox unipress. Open Access LMU, München 2020, s. 373-381; *Водные локации в литературе (границы текста, семантика, топология)*, [v:] *Żywioły. Motyw wody w literaturze, kulturze i sztuce*, Gdańsk 2020, s. 11-20; *Гостинність і антропологічна сфера художнього тексту*, [v:] *Humanistyka między narodami*, Białystok-Kraków 2020, s. 315-332.

ORCID: 0000-0001-5687-6413

Email: malinowski_artur@ukr.net